

УДК 37.011.3:372.461

**ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ АБІТУРІЄНТІВ
НА ПІДГОТОВЧИХ КУРСАХ У ЗВО**

Будянська Вікторія Анатоліївна

к.п.н., доцент

Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця

м. Харків, Україна

Мариківська Галина

к.п.н., доцент

Харківський національний університет

внутрішніх справ

м. Харків, Україна

Анотація: Дана стаття присвячена проблемі формування культури мовлення майбутніх абітурієнтів на підготовчих курсах у ЗВО. Зроблено висновок про те, що ефективність формування культури мовлення старшокласників на підготовчих курсах у ЗВО значно підвищиться за умови системної роботи з оволодіння учнями старших класів упорядкованою сукупністю нормативних мовних засобів.

Ключові слова: культура мови, культура мовлення, мовленнєва діяльність, комунікативні завдання, завдання репродуктивного рівня, завдання продуктивного рівня, творчі завдання.

Євроінтеграційні процеси, які відбуваються нині в Україні, загострили питання виховання високоосвічених культурних громадян, здатних до ефективної комунікативної взаємодії. Необхідність посилення мовної підготовки учнів та студентів неодноразово підкреслювалася в низці нормативно-правових актів,

зокрема в законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», а також «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» тощо. У цих засадничих документах наголошено, що актуальною потребою сьогодення є «забезпечення розвитку та функціонування української мови як державної, задоволення мовно-освітніх потреб національних меншин, створення умов для вивчення іноземних мов» [10]. Відповідно, мовна підготовка сучасного випускника передбачає вільне володіння ним усною й писемною мовою, уміння проводити різні види мовленнєвої діяльності, зрозуміло й адекватно виражати свої думки.

На актуальність порушеної проблеми вказує також значна кількість проведених досліджень. Зокрема вченими висвітлено такі аспекти суголосної проблематики: загальнотеоретичні основи здійснення мовленнєвого процесу (С. Вербещук, О. Гойхман, І. Зимня та інші), диференційні ознаки мови й мовлення (М. Вашуленко, О. Крсек, Л. Федоренко, Р. Чечет та інші); одиниці, види мовленнєвої діяльності, етапи її здійснення (В. Глухов, О. Леонтєв, В. Ковшиков, Л. Щерба та інші); структура, зміст, якісні ознаки мовленнєвої культури (Н. Дика, В. Пасинок, Т. Плещенко, Н. Федотова та інші).

Незважаючи на значні зусилля науковців у сфері теоретичного й методичного забезпечення процесу формування культури мовлення особистості, треба визнати, що значна частина випускників не лише шкіл, а й ЗВО не володіє культурою мовлення, зокрема не має достатнього словникового запасу, не вміє чітко й граматично висловлювати думки, не спроможна увиразнювати мовлення стилістичними й риторичними фігурами. Це зумовлює нагальну потребу в пошуках дієвих педагогічних шляхів і засобів розвитку.

Значний потенціал у цьому розрізі мають підготовчі курси, що діють при багатьох ЗВО і за рахунок гнучкості й особистісної орієнтованості виховного процесу потенційно здатні забезпечувати оптимальні умови для формування мовленнєвої культури кожного учня з урахуванням його навчальних досягнень і професійно-освітніх потреб. Проте на практиці діяльність викладачів підготовчих курсів щодо формування культури мовлення слухачів часто має

епізодичний і нескоординований характер.

Окремі питання підвищення ефективності освітнього процесу на підготовчих курсах ЗВО були втілені в наукових працях таких учених, як О. Биковська, І. Бичкова, В. Курильченко, В. Федяєва та інших. Разом із тим проблема формування культури мовлення майбутніх абітурієнтів в системі позашкільної освіти залишається малодослідженою.

Метою нашої статті є показ шляхів удосконалення культури мовлення майбутніх абітурієнтів на підготовчих курсах ЗВО, зокрема системної роботи з оволодіння учнями старших класів упорядкованою сукупністю нормативних мовних засобів.

Завдання дослідження:

1. Довести актуальність формування культури мовлення майбутніх абітурієнтів на підготовчих курсах у ЗВО.
2. Проаналізувати тлумачення понять «культура мови» і «культура мовлення» різними авторами, дати визначення цих понять.
3. Навести приклади комунікативних вправ та завдань з української мови, що було застосовано з метою ефективності формування культури мовлення майбутніх абітурієнтів.

Як засвідчує аналіз наукової літератури, деякі автори у своїх працях поняття «культура мови» і «культура мовлення» сприймають як синоніми, а тому визначення ними цих понять не має суттєвих відмінностей. Так, у довіднику з культури української мови зазначено, що з культурою мови насамперед пов'язують уміння правильно говорити й писати, добирати мовно-виражальні засоби відповідно до мети й обставин спілкування [9]. В. Русанівський і С. Єрмоленко вважають, що поняття високої культури мови пов'язують не лише з дотриманням загальноприйнятих норм вимови, слововжитку, граматичної будови фрази, а й зі знанням мови в багатоманітному вияві її стильових різновидів і жанрів, уміння вибирати мовно-виражальні засоби, форму, манеру висловлення відповідно до теми повідомлення, залежно від того, яку реакцію викликає в слухача [13].

І. Блинов зазначає, що культура мовлення передбачає всебічне засвоєння мовленнєвої майстерності в усій її різноманітності, у всіх її проявах. Автор також указує на зв'язок культури мовлення й культури мислення: «Культура мовлення невіддільна від культури мислення, від його активності й поглибленості» [3, с. 8]. Схожі ідеї висловлює Н. Бабич. На думку авторки, «культура мовлення – це сукупність культури мислення й культури суспільних (соціальних) і духовних стосунків людини» [2, с. 66].

Деякі мовознавці (Н. Дика, В. Пасинок [6; 11] та інші) указують на диференціацію понять «культура мови» і «культура мовлення». Так, В. Пасинок стверджує, що поняття «культура мови» уживають для визначення зразкових текстів, що містяться у визначних писемних пам'ятках минулого, а «культура мовлення» (або «мовленнєва культура») – для кваліфікування відповідного рівня живого втілення мовних засобів у ситуаціях повсякденного усного й писемного спілкування [11].

У своїй науковій роботі Н. Веніг теж розрізняє поняття «культура мови» і «культура мовлення». Під культурою мови авторка розуміє конкретну реалізацію мовних властивостей в умовах повсякденного й масового спілкування, а під культурою мовлення – уміння викладати їх виразно та стилістично диференційовано, тобто володіти законами літературної мови в повному обсязі [4].

Звертаючи увагу на різницю значень понять «культура мови» і «культура мовлення», Н. Дика стверджує: культура мови є показником її унормованості, що визначається загальноприйнятими орфоепічними, лексичними, словотворчими, граматичними, правописними та стилістичними нормами. У свою чергу, культура мовлення передбачає безумовне дотримання норм та правил усної й писемної літературної мови, а також прояв людиною мовленнєвої майстерності [6].

Як уважає М. Алексєєва-Вовк, культура мовлення – це система комунікативних якостей мовлення, «упорядкована сукупність нормативних мовленнєвих засобів, вироблених практикою людського спілкування, які

оптимально виражають зміст мовлення й задовольняють умови й мету спілкування». У свою чергу, під культурою мовлення (культурою мовленнєвого спілкування) авторка розуміє реалізацію людиною соціально-моральних норм поведінки й культури мовлення, що необхідні для регуляції взаємодії людей у процесі їхнього спілкування [1, с. 79].

М. Ілляш у своїй науковій праці виокремлює три основних термінологічних значення поняття «культура мовлення». По-перше, під культурою мовлення розуміють володіння літературними нормами на всіх мовних рівнях, в усній і писемній формах мовлення, уміння людини користуватися мовно-стилістичними засобами та прийомами з урахуванням наявних умов та поставлених цілей комунікації. У цьому значенні культура проявляється безпосередньо в мовленнєвій діяльності, в індивідуальній реалізації вироблених тривалою практикою людей нормативних мовленнєвих засобів і прийомів. М. Ілляш підкреслює, що кожна культурна людина має володіти міцним знанням літературних норм і правил; уміти застосовувати ці норми та правила у своїй практичній мовленнєвій діяльності залежно від мети висловлювання, мовленнєвої ситуації, особливостей усної й писемної форм мовлення; уміти давати правильну мовно-стилістичну оцінку мовленнєвим фактам. По-друге, культура мовлення – це «впорядкована сукупність нормативних мовленнєвих засобів, вироблених практикою людського спілкування, що оптимально виражають зміст мовлення й задовольняють умови та цілі спілкування». По-третє, культурою мовлення називають у сучасній науковій літературі самостійну лінгвістичну науку [7, с. 5–6].

Схожі ідеї висловлює А. Растєгаєва. На її думку, культура мовлення – це «уміння адекватно й доречно практично користуватися мовою в конкретних ситуаціях (висловлювати свої думки, бажання, наміри, прохання тощо), використовувати для цього як мовні, так і позамовні (міміка, жести, рухи) та інтонаційні засоби виразності мовлення» [12, с. 178]. Б. Головін виокремлює в понятті «культура мовлення» два семантичних аспекти: як сукупність й

систему комунікативних якостей мовлення; як учення про сукупність та систему комунікативних якостей мовлення [5].

На основі аналізу наукової літератури зроблено висновок про те, що в дослідженнях культуру мови й культуру мовлення сприймають як різні поняття. Так, під культурою мови розуміють властивість зразкових текстів, закріплених у пам'ятках писемності, а також потенційні якості мовної системи. У свою чергу, культуру мовлення сприймають як інтегративну особистісну якість, що відбиває спроможність людини здійснювати ефективну мовленнєву діяльність на основі врахування поставленої мети й наявної мовленнєвої ситуації, а також норм літературної мови.

На підготовчих курсах було передбачено виконання старшокласниками спеціального комплексу комунікативних вправ та завдань, який містив різнопланові завдання репродуктивного, продуктивного та творчого рівнів з української мови, що сприяло системному вдосконаленню знань старшокласниками різних груп мовленнєвих норм. Наведемо приклади цих завдань.

Серед завдань репродуктивного рівня учням було запропоновано такі:

1. *Запам'ятайте переклад слів:* конюшина (клевер), кажан (летучая мышь), кетяг (кисть, гроздь), комір (воротник), коник (кузнечик), крам (товар), кучугура (холм), кухоль (кружка), кульбаба (одуванчик), лазня(баня), лайка (брань, ругань), ланка (звено), ласощі (лакомство), ластовиння (веснушки), латагтя (кувшинка), лестощі (лесть), листування (переписка), марево (призрак, видение), месник (мститель), милиця (костыль), мілина (мель), нагода (случай), невіглас (невежда), нетрі (трущоба), павич (павлин), пазур (коготь), пасмо (прядь), пелюстка (лепесток), перетинка (перепонка), примха (прихоть), ринва (водосточная труба), рілля (пашня).

2. *Порівняйте українські й російські словосполучення:* дякувати людям – *благодарить людей*; вибачати дітям – *извинять детей*; докоряти друзям – *упрекать друзей*; наслідувати батька – *подражать отцу*; зрадити товариша – *изменить товарищу*; дотримати слова – *сдержать слово*; радіти з

успіхів – *радоваться успехам*; говорити українською мовою – *говорить на украинском языке*.

3. *Запам'ятайте правильний наголос в словах*: абиде, абихто, адже, бавовняний, бажаний, бесіда, бешкет, білизна, босий, босоніж, брова, бряжчати, бусол, бучний, ваги, варений, вежа, везти, верба, веретено, весло, видання, визнання, винахід, винищення, виснаження, відправник, відтинок, возз'єднання, врозріз, вряди-годи, дворище, дешевизна, донести, донизу, дошка, 4. *Запам'ятайте слова, у яких можливий подвійний наголос*: байдуже, вимова, завжди, затишний, зокрема, корисний, мабуть, маляр, оглядач, помилка, посеред, простий, просторо, пташник, також.

5. *Запам'ятайте правильну вимову деяких груп приголосних*: -т'ся [ц':а] (живеться); -шся [с':а] (журишся); -жці [з'ц'і] (книжці); -шці [с'ц'і] (товаришці); -чці [ц':і] (дочці); -тч- [ч:] (Вітчизна); -тці [ц':] (квітці); зж- [ж:] (зжати).

6. *Запам'ятайте правильне визначення роду іменників*: собака (ч.), мозоль (ч.), бутель (ч.), степ (ч.), Сибір (ч.), каніфоль (ж.), ступінь (ч.), ретуш (ж.), фальш (ж.), путь (ж.), бандероль (ж.), гуаш (ж.), нехворощ (ж.), фланель (ж.), розкіш (ж.), суміш (ж.), галузь (ж.), зяб (ч.), накип (ч.), манжета (ж.) обитель (ж.), тюль (ч.), повінь (ж.), стат'я (ж.), нежить (ч.), біль (ч.).

Виконання завдань продуктивного рівня передбачає більш високий рівень засвоєних учнями знань про мовні та мовленнєві норми. Наведемо приклади таких завдань:

1. *Поставте наголос у поданих словах*: завдання, запитання, виразний, новий, вимога, одинадцять, випадок, приятель, приєднання, визнання, черговий, відповісти, зокрема, бюрократія, різкий, новина, індустрія, твердий, помилка, несемо, везете, кропива, олень, рукопис, водопровід, фартух, показник, експерт, бюлетень, кілометр, каталог, диспансер, перепустка, маркетинг, менеджмент.

2. *Поставте наголос у виділених словах залежно від їх значення:*

Характерна людина – характерний почерк; відбірні зерна – відбірна комісія; дозвільний час – дозвільний документ; лікарський кабінет – лікарські препарати; нескладна задача – нескладний юнак; отримати вигоду – квартира з усіма вигодами; наречена мати – наречена Ганною; регулярне невиконання наказів – отримати погану оцінку за невиконання домашнього завдання; завдати шкоди – шкода, що його не було з нами.

Слід зазначити, що чільне місце в розробленому комплексі посідали також завдання на подолання діалектичних помилок, наприклад такі:

1. *Виберіть правильний варіант вимови слів, обґрунтуйте свій вибір:*
голубий [гулубу́ї], [голубу́ї]; жоржина [жаржу́на], [жоржу́на]; убити [обу́ти], [убу́ти]; лиман [лимáн], [лемáн]; пелюстка [пил'у́стка], [пелу́стка]; олівець [оливéц'], [ол'івéц']; м'яч [мн'áч], [мй'áч].

2. *Прочитайте подані речення. Знайдіть відмінності між вимовою слів і нормами вимови:*

- 1) [сказа́ти / лё́хко / та / зроби́ти / ва́шка].
- 2) [ло́шка / д'о́хт'у / з'і́псу́йе / бо́чку / ме́ду].
- 3) [пра́ўду / в / прі́касках / шука́ї].
- 4) [брихн'á / стайі́т' / на / од'н'íй / наз'í / а / пра́ўда / на / дво́х].
- 5) [хл'і́п / у / до́рог'і / не / зат'áжит'].
- 6) [шчо / о́ч'і / ба́чат / то / ру́ки / зробл'ат].
- 7) [размо́ви / про / мет / а / спра́ви / г'ірк'і / йак / пулі́н].

У процесі проведення роботи з формування культури мовлення слухачів педагоги цілеспрямовано здійснювали організацію системної роботи з оволодіння учнями старших класів упорядкованою сукупністю нормативних мовленнєвих засобів не тільки на аудиторних заняттях з української мови, а й у позааудиторній роботі.

Зокрема, у межах роботи підготовчих курсів були організовані конкурси знавців української мови. Для проведення цих конкурсів було використано тести завдань для Міжнародного конкурсу з української мови Петра Яцика

2012–2013 та 2013–2014 н.р. для учнів 10–11 класів. Наприклад, це були завдання такого типу:

1. Поясніть значення слів. Уведіть їх у прості ускладнені речення.

Мелос, непересічний, раритет, фарисей, фіскал.

2. Напишіть словосполучення в три колонки за способом вираження головного слова (іменні, дієслівні, прислівникові):

Дружня розмова, написати лист, двоє з нас, зовсім недавно, хтось із них, хліб і сіль, особливо весело, ставши пілотом, записаний у блокнот, сумно за домівкою, добре вдома.

3. Запишіть словосполучення, правильно поєднавши слова. З'ясуйте значення слова «білет» і «квиток».

Кредитний, студентський, вихідний, з хімії, автобусний.

Слід зазначити, що на підготовчих курсах для старшокласників було проведено також конкурси знавців української мови, вікторини, лінгвістичні ринги, засідання клубу «Що? Де? Коли?» тощо.

Завдяки проведенню описаної вище роботи викладачів підготовчих курсів старшокласники отримали змогу покращити свої знання мовних норм, а це, у свою чергу, позитивно вплинуло на стан їхньої культури мовлення.

Отже, ефективність формування культури мовлення старшокласників на підготовчих курсах у ЗВО значно підвищиться за умови системної роботи з оволодіння учнями старших класів упорядкованою сукупністю нормативних мовних засобів. Ми виходимо з того, що мовленнєва діяльність передбачає знання людиною системи та правил мови, мовного матеріалу. У свою чергу, на основі вивчення мовного матеріалу в слухачів підготовчих курсів формуються відповідні мовленнєві вміння та навички.

Перспективним напрямком нашого дослідження ми вважаємо розробку комплексу завдань з мови, вирішення яких буде впливати на ефективне формування культури мовлення слухачів підготовчих курсів ЗВО.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексєєва-Вовк М. І. Педагогічні умови соціалізації студентів засобами культури мовлення : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. – К., – 2008. – 22 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. – Л. : Світ, – 1990. – 380 с.
3. Блинов И. Я. Выразительное чтение и культура устной речи : научное издание. – М. : Учпедгиз, – 1946. – 200 с.
4. Вениг Н. Н. Формирование речевой компетенции старшеклассников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Херсон, – 2001. – 179 с.
5. Головин Б. Н. Основы культуры речи: учебн. пособ. – М. : Высшая школа, – 1988. – 319 с.
6. Дика Н. М. Система роботи з культури мовлення в 5–7 класах загальноосвітньої школи: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02. – Київ, – 2002. – 20 с.
7. Ильяш М.И. Основы культуры речи. – К.; Одесса:Вища школа, – 1984. –187с.
8. Конкурс з української мови Петра Яцика [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://poipro.pl.ua/olimp-konkursy/kd/konkurs-z-ukrainskoi-movy-im-petra-yatsyka>.
9. Культура української мови : довідник. – К. : Либідь, –1990. – 302 с.
10. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (Указ Президента України № 344/2013) (від 25 червня 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/legislation/other/36322>.
11. Пасинок В. Г. Теоретичні основи мовленнєвої підготовки.– Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, – 2001. – 270 с.
12. Растегаєва А. Є. Мовленнєва культура як культурологічний феномен / А. Є. Растегаєва // Духовність особистості : методологія, теорія і практика : зб. наук. праць. – Луганськ : Східноукр. нац. ун-т імені Володимира Даля, – 2010. – Вип. № 5 (40). – С. 177–188.
13. Русанівський В. М. Життя слова. – Київ : Вища школа, – 1978. – 189 с.